

המעמד המשפטי של מיעוטים

במדינות דמוקרטיות שסועות:

המיעוט הערבי בישראל
והמיעוט דובר הצרפתית בקנדה

חיבור לשם קבלת התואר
דוקטור במשפטים

מאת
אילן סבן

מוגש לסינט
האוניברסיטה העברית בירושלים
אדר א' תש"ס – מרץ 2000

עבודה זו נכתבה בהזרכתם של
פרופ' דוד קרצמר
ופרופ' אורן יפתחאל

פרק 8

סיכום

8.1 מסגרת תיאורטית חדשה

א. הארט מותח הבחנה מאירת עיניים בין "כללי משפט ראשוניים" לבין "כללים שניוניים" (Hart 1961: 78-9), (91-5). כללים ראשוניים הם בעיקר כללים המטילים התחייבויות של עשה ואל תעשה וגוזרים בכך זכות וחובה; ואילו כללים שניוניים מתווים את אורח הכינון, ההפעלה, השמירה והשינוי של הכללים הראשוניים, וזאת בעיקר באמצעות הקצאת סמכויות לגורמים שונים.

הניתוח השגור של המעמד המשפטי של מיעוט מסתפק בדרך כלל בניתוח הכללים הראשוניים החלים על המיעוט: משמע, הנורמות המשפטיות המגבשות זכויות וחובות החלות על המיעוט (בין שנורמות אלו חלות על המיעוט בממוקד ובין כחלק מכלל-החברה). קושי מרכזי הוא, שנתיב ניתוח זה מחסיר חוליות משפטיות המשפיעות עמוקות על מציאות חייו של המיעוט (ובתוך כך, חוליות המשפיעות מאד על ההשלכות של אותן נורמות זכות/חובה המאותרות בניתוח השגור).

חולשותיו של נתיב הניתוח השגור מתחדדות עוד, משבוחנים את יכולת השימוש בו במשפט ההשוואתי. השוואה צורנית, הבוחנת את מידת החפיפה בין הסדרי הזכות/חובה במדינה א' ובמדינה ב', היא לעיתים מזומנות מטעה. הסדר X והסדר Y עשויים להיות דומים על אף צורתם השונה; ובמקביל, הסדר X במדינה א' עשוי להיות שונה מ'אותו' הסדר X במדינה ב'. הדמיון והשוני המשפטי אינם ענין לצורה, כי אם למהות. זהו הדמיון או השוני בהשלכות הנורמות המשפטיות על מצבו של המיעוט. והשלכות הנורמות, מצידן, תלויות בקשר הדוק לסוגיית אורח הפעלתן – הקשורה, מצידה, עמוקות בשאלות של התרבות הפוליטית הרווחת בקרב מפעילי הנורמות, של מוסדות הבקרה הקיימים בחברה ואורח תגובתם, של מעורבות המיעוט באופן הפעלת הנורמות ומוסדות הבקרה, ועוד.

ב. לזו העבודה הוא מסגרת תיאורטית חדשה המתמודדת עם פענוח המפתח האמור לניתוח והשוואה של המעמד המשפטי של מיעוט במדינות דמוקרטיות שסועות: איתור השלכותיו של "המשפט הנוהג" בחברה נבחנת על מציאות חייו של המיעוט בה.

מהלך המפתח הוא ההתבוננות ביחסי-הגומלין בין מעמדו המשפטי של המיעוט לבין מעמדו הסוציולוגי מבעד למודלים תיאורטיים העוסקים באותו מעמד סוציולוגי; מבעד לדפוסים השונים שאותרו ליחסים בין-קהילתיים במדינות דמוקרטיות שסועות. המשפט מנותח ככלי חברתי – אחד לצד אחרים – העשוי לשרת, או מנגד לשחוק, את מתכונת היחסים המסוימת שנוהגת באותה חברה בה הוא פועל (והיכול להחליף או להיות מוחלף בכך על-ידי מנגנונים חברתיים אחרים).

ג. הספרות שעניינה חברות שסועות מלמדת, כי מתכונות היחסים הבין-קהילתיים במדינות דמוקרטיות שסועות הן רצף מוגבל של אפשרויות המובחנות האחת מרעותה לאורכם של קווי אפיון שהם משמעותיים עבור המיעוט. הציר התיאורטי של התיזה נשען על הטיעון הרב-שלבי הבא. (1) הבנת מהותה ומאפייניה העיקריים של כל אחת ממתכונות היחסים מאפשרת להבין את צרכיה; (2) תבנית הצרכים הפרטיקולרית של כל מתכונת יחסים מאפשרת, מצידה, לגבש הנחות ביחס להסדרים הנורמטיביים שעשויים לשרתה, ומנגד, אלו שעשויים להציב בפניה משוכות; (3) מערך ההנחות המתגבש הוא 'מפה' שעמה ניתן לפנות לניתוח המציאות המשפטית הממשית; (4) ניתוח המציאות המשפטית לאור המודל צפוי לגלות נקודות רבות של התאמה ביחס למערך ההנחות, אך גם נקודות אי-התאמה; (5) תובנות ששורטטו בחלק התיאורטי של העבודה בנוגע לזיקת-הגומלין בין חברה ומשפט מאפשרות לנסות לתת פשר לאי-ההתאמות שתחשפנה¹.

8.2 'עורה וגידיה' של המסגרת התיאורטית

א. מתכונות היחסים הבין-קהילתיים במדינות דמוקרטיות שסועות, מצויות על פני רצף המתפצל לשלש פרדיגמות: אינטגרטיבית, קונסוציונלית ואתנית. שתיים מהפרדיגמות מתפצלות למתכונות-משנה.

¹ לעיתים הפשר יהא שמדובר באי-התאמה לכאורית בלבד בין המשפט לבין מתכונת היחסים (למשל, משום שמנגנונים לא-משפטיים מילאו את תפקידו הצפוי של המשפט וייתרו בכך את הופעתו); ואולם לעיתים אי-ההתאמה תחשוף דיסוננס ממשי: מצב שבו המשפט מופעל על ידי אחד או יותר מהשחקנים החברתיים כמנוף לשינוי-חברתי – ככלי השוחק ותורם לשינוי מתכונת היחסים הבין-קהילתיים הקיימת.

האינטגרטיבית מתפצלת למתכונת הרפובליקנית, למתכונת הליברלית (אינדיבידואליסטית), ולמתכונת הרב-תרבותית (שלה עצמה שתי גרסאות, "עבה" ו"רזה"); והפרדיגמה האתנית מתפצלת למתכונת האוטונומיה, לדמוקרטיה-האתנית ולפיקוח. יחדיו מדובר בשבע או שמונה אופציות למעמד מיעוט.

ההבחנות העיקריות ביניהן בתחום התכליות והצרכים הן שלוש: ראשית, מידת ההיררכיה/החזק-צדדיות של יחסי העוצמה בין הקהילות המקוימת באותה מתכונת; שנית, האם המגמה בה היא לשמירת ההפרדה בין הקהילות או שמא לאינטגרציה שלהן בתוך זהות-על משותפת שתזכה לבכירות על פני השתייכויות אחרות; ושלישית, סוגית מנגנוני הייצוב הנדרשים אל נוכח ההתנגדות הממשית וההתנגדות הפוטנציאלית למגמת-הדברים בשתי הנקודות הקודמות.

ב. האפיונים הללו נפרסים לשורה של צרכים פונקציונליים מפורטים יותר, האמורים להיות מושגים במנגנונים חברתיים שונים. בין המנגנונים, המשפט – בתפקיד משרת, או לפחות כמי שאינו מפריע להשגת הצרכים באמצעים חברתיים אחרים.

עם זאת, תמונת הצרכים המפורטים אינה מנביעה ציפיות פשוטות בתחום המשפט (או בתחום המנגנונים האחרים), שכן היא מכילה מתח פנימי ולחצים דיאלקטיים. כך, למשל, גיבוש פערים עמוקים בתחום יחסי-העוצמה אמור לכאורה למצוא ביטוי בתפקיד מוטה ונמרץ של המדינה לצידה של קהילת הרוב; מנגד, בוטות של תפקיד-מדינה מוטה מחמירה קשיי יציבות למתכונת החושפת אותה. על כן הצרכים הדיאלקטיים הללו, המתעצמים במתכונות היררכיות, דוחקים להיווצרותו של פער מהותי בין 'הרטוריקה' המשפטית – המעמעמת ומערפלת פערים – לבין פרקטיקת המשפט והמציאות עצמה. תפקידה של מסגרת ניתוח משפטית אינו להסתפק בהתייחסות כללית לפער הקיים בין הנורמות לבין אופן יישומן, אלא להצביע על האופנים המורכבים שבהם המשפט עצמו מעורב בפער הזה.

ואכן, מבעד ל'משקפיים התיאורטיות' שבונה העבודה, מתבלטות נורמות משפטיות מסוגים שונים המקנות או שוללות ממשות מנורמות הזכות/חובה החלות על המיעוט, וכן נורמות נוספות המשפיעות באורח כללי על הווייתו של המיעוט. מדובר בעיקר בנורמות המשפטיות-מוסדיות (הנורמות המקצות סמכויות) הקשורות באכיפתן של נורמות הזכות/חובה; הנורמות הנוגעות להשתתפות המיעוט בגיבושן, שינוין והבקרה על נורמות הזכות/חובה והנורמות המשפטיות-המוסדיות; הנורמות הקשורות בשימור או, מנגד, שחיקת ההפרדה החברתית בין הקהילות; והנורמות הקשורות בשמירת או, מנגד, שחיקת היציבות הפוליטית של דפוס הדברים הבסיסי.

ביתר קונקרטיות, מדובר בתשע קטגוריות שמגבשות את 'מפת' הניתוח וההשוואה.

- ג. הקונפיגורציה של קטגוריות הניתוח הללו מאפיינת/מייחדת את כל אחת מהמתכונות. להלן הקטגוריות.
- 1) **הסדרים משפטיים ישירים בתחום המערך הסימבולי של המדינה.** עד כמה סמליה הרשמיים של המדינה משותפים לקהילתיה השונות, או שמא סמוכים לסמליה הפרטיקולריים של אחת מהקהילות (כפרדיגמה האתנית)?
- 2) **נורמות ומוסדות רובניים.** שאלת מפתח המלווה את הניתוח כולו, היא עד כמה מעניק המשפט לקהילת-הרוב יכולת הכרעה חד-צדדית דרך "עקרון הרוב". סעיף ניתוח זה מאתר את אותן נורמות ומוסדות הפונות ישירות בכיוון זה. רוב קטגוריות הניתוח הבאות עוסקות בצעדים המצמצמים לכאורה את הרובניות. מתכונות היחסים ההיררכיות (בעיקר אלו הסמוכות לפרדיגמה האתנית) צפויות לגלות בהקשרה של הרובניות רובד נורמטיבי ומוסדי מקיף.
- 3) **הזכויות המשותפות של האזרחות.** קטגורית ניתוח מרכזית זו נבחנת בשני מישורים מצטברים. מישור אחד נוגע לשאלה, האם, ובאיזו מידה, נושאים יחידים המיעוט פורמלית את זכויות היסוד של הפרט בחברה הנבחנת. המישור השני – הנשען רבות גם על קטגוריות הניתוח הבאות – בוחן את קיומו של הפער הנזכר בין 'הרטוריקה' של זכויות היסוד לבין הפרקטיקה שלהם, ויותר מכך, בוחן את מעורבותו של המשפט עצמו בהיווצרותו של פער זה.
- 4) **מוסדות 'בוררות'/הגנה פנים-מדינתיים ובינלאומיים.** זוהי חוליה מוסדית, חיצונית למיעוט, שהיא מהחוליות החשובות ביותר המשפיעות על מידת היישום של כל סוגי הזכויות השונות הנתונות למיעוט – זכויות הפרט (הזכויות המשותפות של האזרחות) והזכויות הקיבוציות (סוגי הזכויות הנובעות מהשונות הקבוצתית, זכויות המפורטות להלן).
- 5) **זכויות רב-אתניות למיעוט.** האם עומדות למיעוט זכויות המגוננות על יכולתו לשמור מימדים חשובים של תרבותו (דתו, לשונו) מבלי ששמירת תרבותו תפגע ביכולת השתלבותו בחברה הרחבה. הכוונה במיוחד לכלים הנורמטיביים הפועלים כלפי לחציו של שוק התעסוקה וביחס לשפת/שפות מערכת החינוך.
- 6) **זכויות מיעוט לניהול-עצמי ומוסדות ביזוריים.** האם מערכת החינוך (למשל) של המיעוט, הממונת במימון ציבורי, לא רק מתנהלת בשפת המיעוט אלא גם מנהלת על ידי המיעוט עצמו? קטגוריית זכויות זו מופיעה רק במתכונות שאוטונומיה היא מרכיבתן (קונסוציאציה, מתכונת האוטונומיה, והמתכונת הרב-תרבותית, בגרסתה העבה).

(7) זכויות לייצוג והקצאה מיוחדים, מוסדות "ממשלה מוגבלת" והסדרי השתתפות בשלטון המרכזי. עד כמה נתונות זכויות פורמליות למיעוט לשותפות בקבלת ההכרעות הכלל-חברתית. מימדים מקיפים של קטגוריה זו מופיעים רק בפרדיגמה הקונסוציונלית.

(8) ההסדרים המשפטיים הפועלים לשמירת הנפרדות החברתית או, מנגד, לשחיקתה. כל המתכונות בחברות דמוקרטיות מוגבלות ביכולתן להפעיל את משפטן בגלוי לכפות הפרדה או, מנגד, לכפות אינטגרציה בניגוד לרצון המיעוט. ההבדלים בין המתכונות יתגלעו בעיקר בשאלה, עד כמה מבוקשת ההפרדה, הדדית, על-ידי הרוב המכריע בשתי הקהילות; וההבדלים צפויים גם להופיע בתחום הרגיש והמרכזי של "דיני המשפחה", בנומות אותן משרטטות תוכניות המתאר, ובתחום המדיניות הלשונית.

(9) המשפט ומנגנוני הייצוב של המתכונת הנבחנת. זוהי חוליה בעלת מורכבות מיוחדת (מהטעמים שהוסברו), ובעלת חשיבות מיוחדת, שכן למשפט יש אכן תפקיד בולט ברוב מנגנוני הייצוב. יתבלטו כאן קשייה של הפרדיגמה האתנית, שחד-צדדיותה ניכרת ואין היא מרוככת על-ידי אתוס המוביליות והאינדיבידואליזם של הפרדיגמה האינטגרטיבית.

8.3 מקרי המבחן – קנדה וישראל

א. עם קטגוריות הניתוח הללו פנינו לשני מקרי המבחן. המיעוט הפרנקופוני בקנדה מכינון הפדרציה הקנדית ב-1867 ועד להווה, והמיעוט הערבי בישראל מקום המדינה, הציגו, יחדיו, כמעט את כל רצף מתכונות היחסים המתגלעות במדינות דמוקרטיות שסועות. בכך הם אפשרו עיון בו-זמני בזיקת-הגומלין בין המשפט לבין כל אחת מאותן מתכונות. יתר על כן, ניתוח מקרי המבחן באמצעות המסגרת התיאורטית המוצעת בעבודה סיפק תובנות ביחס למקרי המבחן. את חלקן אזכיר כאן.

ב. קנדה נבחנה כאמור למן הקמתה כפדרציה ב-1867 עד להווה. מדובר בשלש תקופות עיקריות: עד תחילת שנות ה-60 של המאה ה-20, משנות השישים עד לסוף שנות ה-70, ומסוף שנות ה-70 עד להווה. בכל התקופות הללו נמתחת הבחנה של ממש בין מעמד דוברי הצרפתית בקבק לבין מעמד המיעוטים הפרנקופונים הקטנים מחוץ לקבק, ומתגלות הנקודות הבאות.

ראשית, 'המהפכה השקטה' בקבק, שהתחוללה תוך תקופת זמן לא ארוכה המתחילה בראשית שנות ה-60, המחישה את הכוח הטרנספורמטורי העצום של זכויות הניהול העצמי ומנגנוני הביזור הנתונים למיעוט (דוברי הצרפתית בקבק), מכוח היותם רוב באחת הפרובינציות של הפדרציה הקנדית. תוך פחות משנות דור – ותוך השענות רבה על חקיקת פרובינציאלית בתחומי השפה והחינוך – הפכה קבק לפרובינציה חד-לשונית במהותה ובחזותה; פרובינציה חזקה המשנה את יחסי העוצמה שלה הן כלפי יתר קנדה, והן פנימה, אל מול המיעוט האנגלופוני שלה. כל זה, הודגש, התרחש ללא כל שינוי פורמלי במסגרת החוקתית של קנדה; משמע, תוך השענות על כלים נורמטיביים קיימים שהיו נתונים בגדר אותה מסגרת.

שנית, קנדה הפדרלית הגיבה לשינוי. מאמצע שנות ה-70 – מתרחש "המהלך האינטגרטיבי" של טרודו. מהלך זה, בניגוד לזה שתואר זה עתה, מסמן את מגבלות כוחו של המשפט; את כשלונו, לפחות בטווח הנראה לעין, להניע שינויים תרבותיים עמוקים מאד – אי-יכולתו ליצור זהות לאומית כל-קנדית שתזכה לקדימות. שלישית, תשומת-הלב שמעניקה המסגרת התיאורטית לסוגיית מנגנוני הייצוב סייעה להבליט מנגנון מייצב מיוחד, שזכה למשקל לאורך כל ההיסטוריה הקנדית. זוהי ה'אמביוולנטיות המבנית' המופיעה בחברה הקנדית: מצב דברים שבו הפדרליזם הקנדי ונתונים מרחביים-דמוגרפיים שלו מונע "משחק סכום אפס" בהקשרו של המיעוט. הכיצד? הפדרליזם והנתונים המרחביים גורמים לכך, שכל מהלך משפטי המחזק את כוחו של הפרובינציות – ובתוכן קבק – פוגע במידה מסוימת בהגנה הנתונה למיעוטים הלשוניים בפרובינציות – ובתוכם המיעוטים הפרנקופונים מחוץ לקבק (וכך גם להפך). משמע, יש בו-זמנית יתרון וחסרון לכל מהלך שהוא רלבנטי למיעוט.

ג. בישראל נבחנו שתי תקופות. שלשת העשורים הראשונים ושני העשורים האחרונים. הטיעון הסוציולוגיטי, אליו הצטרפה העבודה, היא שחלה התמתנות במתכונת היחסים כלפי המיעוט הערבי: תזווה מפיקוח לדמוקרטיה אתנית. במישור המשפטי סייעה המסגרת התיאורטית להבחין בכמה נקודות חשובות.

(1) מתוך תואם למתכונת הדמוקרטיה האתנית, לא נחצו גבולות איכותיים מסוימים בעת התמתנות המתכונת: לא נוספו למיעוט הערבי זכויות של ממש בתחום הזכויות הנובעות מההשתייכות הקבוצתית (הזכויות הקיבוציות) – במיוחד לא התחולל שינוי בתחום זכויות הניהול העצמי והזכויות להשתתפות במוסדות הכרעה כלל-חברתיים.

(2) יתרה מזאת, כפי שמעמדו הנחות של המיעוט הערבי בתקופה הראשונה לא התבסס כמעט על נורמות משפטיות מפלות, כך גם השיפור החלקי במעמדו בתקופה הנוכחית לא התבסס כמעט על נורמות מתקנות/ מיטיבות שהמיעוט הוא מושאן הישיר.

(3) עם זאת, התפתחויות בעלות מימד משפטי בכל זאת ליוו את המעבר מפיקוח לדמוקרטיה אתנית. (א) התרחשו התפתחויות מסוימות, בעלות אופי כללי שאינו ממוקד במיעוט, בתחום הזכויות המשותפות של האזרחות (זכויות הפרט) – בעיקר בתחום החירויות הפוליטיות, וכן, אך פחות, בתחום השוויון; ו-ב) הופיעו התפתחויות המשפיעות על הקניית יתר-ממשות לאותן זכויות משותפות של האזרחות. ההתפתחויות שהודגשו היו עלייתם של מוסדות 'הבוררות'/ הבקרה הכלל-חברתיים, ובמיוחד בתי המשפט; פיזור חלק ממסך הערפל השלטוני בתחום קבלת הכרעות הקצאה; והתחזקותם של ארגוני "המגזר השלישי" (שפותחים את השיח הציבורי בכיוונים הנוגעים למיעוט ומפעילים את עצמם ומוסדות אחרים לצורך שינוי במצבו של המיעוט).

(4) נקודה חשובה נוספת, סמוכה, עלתה מעיון במנגנוני הייצוב. עיון זה סיפק הסבר מורכב ומעודן יותר להתמתנות הנזכרת במתכונת היחסים בישראל. מדובר במנגנון השינוי שכיניתיו 'ההקרנה ההיקפית': האופן שבו נורמות המתגבשות אגב עיסוק בשסעיה וקשייה האחרים של ישראל, מערימות קשיים, בשל אופיין הכללי, על שיקול הדעת וגמישות הפעולה של הרשויות השלטוניות אל מול המיעוט הערבי. קשיים אלו שחקו מנגנוני ייצוב שהם חיוניים להמשכיותה של מתכונת הפיקוח, ובכך תרמו להתרחשות המעבר לדמוקרטיה אתנית.

ד. מטעמי היקף, חתכי השוואה מקיפים התקיימו בעבודה רק כלפי כל אחד ממקרי המבחן פנימה. משמע, השוואה התקיימה בציר אנכי (היסטורי) בלבד: בין משפט וחברה בישראל או בקנדה בתקופה א' לבין משפט וחברה שם בתקופה ב'. עם זאת, צצה תובנה השוואתית (בין מקרי המבחן) שעניינה גורמי 'הבוררות' הפנימיים. תובנה זו היא, ש'עלייתם' של גורמי הבוררות עשויה לשאת משמעויות נוגדות עבור מיעוטים הנתונים במתכונות יחסים שונות. מיעוט הנתון בפיקוח או בדמוקרטיה אתנית – דוגמת המיעוט הערבי – יהנה משיח של זכויות אזרחות משותפת ומהתעצמות 'מנגנוני בוררות' משמעותיים שיהיו אחראים לאכיפתו של השיח. מנגד, מיעוט שמעמדו הבסיסי והמקורי הוא קונסוציאציה יפגע/יגרע במהלכים אלו. עבור דוברי הצרפתית בקבק (כמו עבור המיעוט הדתי בישראל), עליית בית המשפט ושיח הזכויות המשותפות מהווים מעצור מפני תרגום העוצמה שאותה הם משיגים בנתיב הפוליטי כשהוא לעצמו.

ה. המסגרת התיאורטית המפותחת בעבודה חשובה לא רק לניתוח היסטורי של המשפט. היא נושאת עמה כוח ניתוח חשוב גם כלפי העתיד. הכיצד?

המסגרת מסמנת הבחנה בין שני סוגים שונים מאד של דינמיקה בדפוס היחסים הבין-קהילתיים. דינמיקה מהפכנית ודינמיקה מתונה. המהפכנית – ועל כן הקשה להתרחשות – היא מעבר מפרדיגמת יחסים אחת לאחרת. המתונה היא תזוזה ממתכונת פנים-פרדיגמטית אחת לשכנתה. קו-הפרדה זה מסייע להבחין במקביל בין שינויים משפטיים מתונים יחסית, לבין שינויים שמהותית אינם מתיישבים עם פרדיגמת היחסים הנוכחת בחברה. בישראל, למשל, קו הפרדה זה סייע לשרטט את ההתפתחויות המשפטיות, שמחד אינן שוברות את מהותה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, ומאידך, נושאות עמן פוטנציאל לשיפור משמעותי במעמדו של המיעוט, והוא סייע להעריך את היתכנותן (סמוחה 1999; סבן 1999 – "אופציית גבול הפרדיגמה הציונית").

8.4. עד כמה בת-החלה היא המסגרת התיאורטית המפותחת בעבודה?

השאלה המסיימת, שהיא תנאי להערכה נכונה של התועלת התיאורטית הטמונה במסגרת הניתוח וההשוואה שהוצעה בתיזה, היא עד כמה מסגרת זו היא בת-החלה על שורה רחבה של מדינות דמוקרטיות שסועות. תשובתי החיובית לשאלה נובעת בעיקר מכך, שאף אחד מיסודותיה של המסגרת התיאורטית המוצעת בתיזה לא עושה אותה לממוקדת מדי, או לצרה יותר מקטגוריית "המדינות הדמוקרטיות השסועות" שבהן היא עוסקת. נהפוך הוא, כפי שהבהרתי בפרק 1, המסגרת מועילה לא רק לניתוח והשוואה של מיעוטים לאומיים במדינות דמוקרטיות שסועות (דוגמת מקרי המבחן של העבודה), אלא לכל סוגי המיעוט שבכוחם לעשות חברות ל"שסועות" – משמע, גם מיעוטים דתיים, אתניים (לא-לאומיים), לשוניים (לא-לאומיים), וכדומה.²

עם זאת, חובה להודות, כי המסגרת התיאורטית המוצעת אינה פשוטה לשימוש. אמנם, מצד אחד, אין זה הכרחי לצורך השימוש בה, כי נדע מראש מהי מתכונת היחסים הסוציולוגית בחברה שאותה אנו בוחנים. איננו מותנים בידע זה, שכן קטגוריות הניתוח המוצעות מפנות אותנו אל השאלות ואל תחומי-המפתח המשפטיים המעורבים במעמדו של המיעוט. ואולם, מצד שני, יכולתנו לנתח היטב את תחומי-מפתח אליהם נופנה, דוגמת

² ר' למשל, את ראשי הפרקים לניתוח התמודדות המשפט הישראלי עם השסע הלאומי, הדתי, והאתני-עדתי של ישראל [סבן 1996] (עיון באופן שבו המשפט הישראלי מפצל ומבנה באופן שונה את מערכות החינוך הנוהגות במדינה, וזאת בהתאם למתכונות היחסים השונות הנוהגות כלפי כל שסע; ועיון, מקביל, בקשיים לייצר דיפרנציאציה בין מתכונות בתחומים אחרים של המשפט).

"ההסדרים המשפטיים המעורבים במנגנוני הייצוב של המתכונת", מושפעת מאד ממידת היכרותנו עם נתיבי הייצוב המורכבים המופיעים במדינות דמוקרטיות שסועות. היכרות זו, כידוע, אינה קלה להשגה: הרי חלק חשוב מכוחם של נתיבי הייצוב הוא בהיותם סמויים ולא טריוויאליים.

המענה שיש בידי לתת לקשיים הנזכרים (ולנוספים שלא הוזכרו כאן) הוא, כי הם אינם ניתנים לעקיפה. הם ממהותו של המשפט, המקיים בכל מדינה, ולמצער בכל מדינה דמוקרטית, זיקה ההדוקה בינו לבין נתונים חברתיים אחרים, והפועל ב'נקודות רגישות' בדרכים מסועפות ומוסוות. דומה כי מהות-דברים זו אינה בת-שינוי; המתודולוגיה של ההתמודדות עמה היא שזקוקה לשינוי.